

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DASTANLARINDA ADLARIN FOLKLOR SEMANTİKASI

İxtisas: 5719.01– Folklorşünaslıq
Elm sahəsi: Filologiya
İddiaçı: Arəstə İxlas qızı Xudiyeva

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2024

**Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun
Klassik folklor şöbəsinə yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elçin Hüseynağa oğlu Abbasov

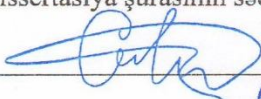
Rəsmi opponetlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Oruc oğlu Qafarov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Yeganə Nəhmətulla qızı İsmayılova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qüdrət Umud oğlu Umudov

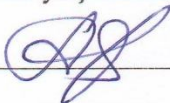
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor
İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru,
professor

Seyfəddin Cəlverdi oğlu Rzayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

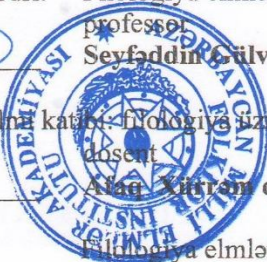
Alag Xurram qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru,
professor

Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın şifahi və yazılı ədəbiyyatının digər, xüsusən Avropa xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatı ilə müqayisəli öyrənilməsi aktualıq kəsb etmişdir. Elmi-mədəni əlaqələrin getdikcə daha da genişlənməsi Avropa xalqlarının mədəniyyətini daha çox öyrənməyi və tanımağı tələb edir. Avropa xalqlarının epik yaradıcılığı həmin xalqların mədəniyyətinin köklərini, milli dəyərlər sistemini və mentalitetini öyrənmək üçün ən dəyərli mənbələrdən biridir.

Azərbaycan və ingilis xalqlarının tarixdə birbaşa mədəni əlaqələri olmasa da, Avropadakı Hun və Avar xanlıqları dövründə german və qədim türk tayfalarının vahid siyasi birliklər daxilində qarşılıqlı siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələri, eləcə də sonralar həmin tayfaların bəzi hissəsinin ümumiyyətlə germanlaşması (məsələn, bavarlar kimi), təbii ki, türk mifologiyasına bağlı obrazların, folklor motiv və süjetlərin bu xalqlara keçə biləcəyini mümkün edirdi.

Məlum olduğu kimi, folklorşünaslıqda iqtibas nəzəriyyəsinin ilk tərəfdarları Avropa folklorunda Şərqi motivlərinin yer almasını əsasən üç böyük tarixi hadisə ilə əlaqələndirirdilər:

1. Makedoniyalı İskəndərin Yaxın Şərqi işğalı ilə başlayan mədəni əlaqələr;
2. Avropada ərəb istilaları;
3. Səlib yürüşləri.

Rus iqtibas nəzəriyyəçiləri Şərqi Avropanın monqol-tatar hökmranlığı altına girməsini də bu sıraya əlavə edirlər.

Avropa hunlarının bu əlaqələrdə rolu, təəssüf ki, nəzərə alınmır. Bu xüsusda hun-german qarşılıqlı folklor əlaqələrini izləyə biləcəyimiz əsas mətnləri german saqalarında Attila haqqında rəvayətlər təşkil edə bilər.

Konkret halda isə Avropa alimlərinin Azərbaycan eposuna marağı ən azı XIX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Polyak şərqşünası və ictimai-siyasi xadimi Aleksandr Xodzko-Boreyko XIX əsrin 30-cu illərində “Koroğlu” dastanını Cənubi Azərbaycanda qeydə alaraq, 1842-ci

ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirməklə bu istiqamətdə mühüm iş görmüşdür. Onun həmin nəşrə yazdığı ön söz elmi dəyərini hələ də qoruyub saxlamaqdadır.

Epik təfəkkür modellərinin, bədii düşüncə tipinin, o cümlədən qəhrəman tipinin, etnik dəyər meyarlarının öyrənilməsində epik mətnlərdəki xüsusi adların – antroponim, teonim, toponim, zoonim və s. mühüm əhəmiyyəti vardır. Ad obrazın semantikasının öyrənilməsində ilk açaqdır. Folklorda, xüsusən dastanlarda rastlanan xüsusi adlar hər bir xalqın qədim dini-mifik dünyagörüşü, tarixi, həyat tərzi ilə sıx bağlıdır. Folklor əsərinin onomastikasını incələməklə həmin əsəri yaradan xalqın mifoloji təsəvvürləri, inancları, dini, tarixi, ənənəvi məşğuliyyəti, yaşadığı və yayıldığı coğrafiya, etnik mənşəyi, mənəvi dəyərləri və ümumən mədəniyyəti haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Folklordakı xüsusi adlar təsadüfi dil təzahürü deyildir. Onlar mini-mətn kimi xüsusi mədəniyyət kodudur və bu səbəbdən konkret mədəniyyətin dərkində böyük əhəmiyyət daşıyır. Epik adlar obrazın ən azından bir funksional-semantik layını işarələyir. Folklor mətnində adın manifestasiyasının müxtəlif səviyyələrinin öyrənilməsi onun mifoloji semantikasının açılması üçün də ip ucları verə bilər.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsinə gəlincə, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan epik onomastikasına uzun müddət və ən çox tarixi və linqvistik istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda (Ə.Dəmirçizadə, B.Budaqov, A.Qurbanov, O.Ş.Gökyay, T.Hacıyev, S.Əlizadə, V.Qukas, Ə.Tanrıverdi, M.Adilov, Ə.Quliyev və başqalarının əsərləri) diqqət yetirilmişdir. 1970-80-ci illərdə M.H.Təhmasibin “Azərbaycan dastanları (orta əsrlər)” və M.Seyidovun “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” kimi dəyərli tədqiqat əsərləri epik adların folklorik və mifoloji semantikasına elmi marağı artırmışdır. Son onilliklərdə Azərbaycan epik onomastikasının mifoloji və folklor kontekstində tədqiq olunduğu dəyərli tədqiqatlar ortaya çıxmışdır.

B.Abdulla, F.Bayat, F.Xalıqov, R.Qafarlı, S.Rzasoy, R.Kamal, C.Bəydili, A.Acalov, F.Kazımova, A.Xəlil və digərlərinin tədqiqatlarında epik obrazların mifoloji semantikasının öyrənilməsindən danışılarkən onların daşdığı adın semantikasına da geniş yer ayrıl-

mışdır¹¹. Lakin bu tədqiqatçıların, eləcə də digər alimlərin əksəriyyətinin öz əsərlərində tədqiqata cəlb etdiyi epik yaradıcılıq örnəklərini, əsasən, Azərbaycan folklorunun möhtəşəm epik abidələri – “Oğuz kağan”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları təşkil etmişdir². Ramazan Qafarlı bu eposlardan əlavə, “Avesta”dakı teoloji adlara, eləcə də yer adlarına diqqət yetirmişdir². Tədqiqatçı R.Dadaşova Azərbaycan dastanlarında şəxs adlarının folklor semantikasını mövzusunda dissertasiya işi yazmış, işdə qismən də olsa, məhəbbət dastanlarında qəhrəman adlarının semantikasına yer ayırmışdır³⁴. Anqlo-sakson epik

¹ Abdulla B. Haqqın səsi. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1989, –144 s.; Abdulla B. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı Ala dağla bağlı Arqurı, Beər, Arqu Beli/İr Qobulu sözlərinin semantikasını // – Bakı: “Dədə Qorqud” jur., – 2005, №2, – s.3-13.; Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan dastanı”. – Bakı: Sabah, – 1993, – 194 s.; Xalıqov F. Folklor onomastikasını. I hissə. – Bakı: –1998, –137 s.; Xalıqov F. Folklor onomastikasını. II hissə. – Bakı: – 2000, 132 s.; Kamal R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikasını. – Bakı: Nurlan, –2013, –148 s. Kamal R. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ad estetikası // Bakı: “Azərbaycan” jur. – 2005. № 12, – s.159-161; Kazımova F. “Kitabi-Dədə Qorqud”da adların folklor semantikasını / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı: / – Bakı, 2018. – 24 s.; Quliyeva, Ə., Əliyev, V. Türk onomastik vahidlərində mifoloji inamların izləri // Azərbaycan onomastikasını problemlərinə dair konfransın materialları, – Bakı: – 1988, – s.259-261 və s.

² Bəşirov K. “Kitabi-Dədə Qorqud”da adları // Azərbaycan onomastikasını problemlərinə həsr olunmuş VI elmi-nəzəri konfransın materialları. – Bakı, –1996, – s.120-121; Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. – Bakı: Elm, – 2003. – 417 s.; Əlizadə S. Ad haqqında Sokrat təlimi “Kitabi-Dədə Qorqud”da adqoymanın üslubi əsası kimi // “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” VI elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: –1999. – s.24-29; Əsgər Ə. Oğuzların ulu əcdadı Bulca və onun mifoloji kimliyi // – Bakı: Ədəbiyyat və incəsənətdə milli kimlik və mənavi zənginlik, – 2020, II kitab, – s. 52-71; Hüseynzadə Ə. Folklor mətnlərində adların semantikasını: Naxçıvan folkloru əsasında: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Naxçıvan, 2012. – 26 s.; Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası (folklor əsasında). – Bakı: Müəllim, – 2009, – 240 s.; İsmayılov H. “Koroğlu”da məkani obrazlar // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2009. XXIX kitab, – s. 3-7.; Kazımoglu M. Qorqud, Burkut və Bəktəşi // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2005. XVII kitab, – s.107-118.

² Qafarlı R. Mifologiya, II cild. Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – 432 s.

³ Dadaşova R. Azərbaycan dastanlarında şəxs adlarının folklor semantikasını: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 26 s.

adlarının semantikasını ilə bağlı Con Ostin, Castin Kaplan, Anne Bernays, Fred Robinson və başqa Qərb, ingilis alimlərinin dəyərli əsərləri mövcuddur.

Azərbaycan dastanlarındakı xüsusi adların ingilis epik nəğmələrindəki xüsusi adlarla folklor kontekstində müqayisəli təhlili isə indiyədək aparılmamışdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. İngilislərin – anqlo-saksların orta əsrlərə aid bir-çox epik poemaları qalmışdır: “Beovulf”, “Kral Artur”, “Robin Hud” və b. Eyni zamanda Azərbaycan xalqının orta əsrlərə aid zəngin epik yaradıcılıq nümunələri vardır (“Oğuznamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, məhəbbət dastanları və s.). Dissertasiyanın tədqiqat obyektini də məhz Azərbaycan və ingilis dastanları və bu mətnlərdəki xüsusi adlar təşkil edir.

İşdə oğuz və anqlo-saks eposunun onomastik fondu diqqətdə saxlanılır. Dissertasiyanın predmetini də Azərbaycan və ingilis dastanlarında personajların, toponimlərin, zoonomların, xüsusi silah adlarının semantikasını və funksionallığı təşkil edir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Qədim türk və german tayfalarının insana, mifoloji varlıqlara, ətraf (coğrafi) ərazilərə ad verməsində müəyyən oxşarlıqlar və fərqliliklər mövcuddur. Tədqiqatda ingilis və Azərbaycan xalqlarının epik folklor mətnləri əsasında advermənin tipologiyası, onların oxşar və fərqli cəhətlərini doğuran səbəblər, Avropada hun hegemonluğu dönməsində folklor onomastikasını səviyyəsində mümkün qarşılıqlı mədəni təsirlər kimi məsələlər öyrəniləcəkdir.

Dissertasiyada, əsasən, aşağıdakı istiqamətlər diqqətə alınmışdır:

– Azərbaycan və ingilis dastanlarında yer alan xüsusi adların tarixi və mifoloji semantikasının müqayisəli öyrənilməsi. Oxşar və fərqli məqamların ortaya çıxması və onların səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi.

– Azərbaycan və anqlo-sakson dastanlarında qəhrəman obrazının və digər şəxs adlarının folklor semantikasının öyrənilməsi;

– Azərbaycan dastanları ilə anqlo-saks epik poemalarında qəhrəman adlarının semantikasının dastandakı süjet xətti və motivlərlə əlaqəsinin aydınlaşdırılması;

– Azərbaycan və ingilis dastanlarında onomastik məkanın, toponim və zoonimlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi;

– “Beovulf”, “Kral Artur” siklindən olan epik mətnlərlə yanaşı, “Kral Horn”, “Brut”, “Vidsid” və s. dastanları, xüsusi adlar səviyyəsində olsa da, ilk dəfə Azərbaycan dastanları ilə müqayisədə təhlil edilərək, bu adların invariant modelinin müəyyənləşdirilməsi;

– Azərbaycan (oğuz) və ingilis (anqlo-sakson) dastanlarında antroponim, toponim və zoonimlərin funksional-semantik aspektlərinin tədqiqi, məna kəsb edən adların funksionallığının müəyyənləşdirilməsi.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işində tarixi-filoloji yanaşma prinsiplərinə əsaslanmaqla tarixi-müqayisəli (tarixi-tipoloji), struktur-semantik və etimoloji təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində Azərbaycan və dünya eposşünaslığının və eləcə də onomastikasının nümayəndələrinin nəzəri fikirlərindən faydalanılmışdır. Bir sıra ingilis dastanları Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə tədqiqata cəlb olunduğu üçün təsviri metoddan da yararlanmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiyyə aşığıdakı əsas müddəalar çıxarılmışdır:

1. Azərbaycan türklərinin və ingilislərin (anqlo-saksonların) ənənəsində advermənin öz prinsipləri vardır və bu, dilin ədəbi dil normaları, prinsipləri əsasında gerçəkləşməklə yanaşı, xalqların inam sistemi, həyat fəlsəfəsi ilə bağlıdır.

2. İstər Azərbaycan, istər ingilis xalqının qəhrəmanlıq, ədalət, sevgi və gözəllik idealının ifadəsi dastanlarda müsbət personajların adında təzahür etdiyi kimi, mənfi, şər, qorxunc qüvvələr haqqında qənaətləri, neqativ saydığı xüsusiyyətlər də mənfi, düşmən və ya demonik obrazların adında ifadə olunur.

3. Azərbaycan (türk-oğuz) qəhrəmanlıq dastanlarında və ingilis (anqlo-sakson) epik nəğmələrində qəhrəman adlarının əsasən hərbi tematikalıdır ki, bu da hər iki xalqın tarixində “hərbi demokratiya” deyilən mədəni-tarixi mərhələni əks etdirir.

4. Azərbaycan və ingilis dastanlarda qəhrəman adlarının böyük bir qisminin güc simvolu olan müəyyən heyvanlarla bağlı olması adın hərbi

(döyüşkənlik) təyinatı ilə yanaşı, bir tərəfdən də bu heyvanların kultunun mövcudluğu və ya mifologiyadakı yeri ilə bağlıdır.

5. Azərbaycan və ingilis dastanlarda bir-çox obraz adları onun arxaik semantikasını, yəni miflə, təbət kultları ilə əlaqəsini aşkar biruzə verir.

6. Bir sıra Azərbaycan məhəbbət dastanları sufi ideyanı ifadə etdiyinə görə burada qəhrəmanlar igidliyə, fiziki qəhrəmanlığa görə deyil, öz ideya-mənəvi təkamülünə görə ad alırlar.

7. Azərbaycan və ingilis eposlarında silah (əsasən qılınc) adlarının bir qismi silah kultu ilə bağlı semantikaya malikdir. Bununla yanaşı, dastanlarda bəzən silah müəyyən ilahi missiyanın icrası üçün qəhrəmana nəsib olduğundan onlara verilən xüsusi adlar da bu ilahi gücü ifadə edir.

8. Azərbaycan və ingilis dastanlarda məkan adları bu xalqların əcdadlarının dünya modeli, işıqlı və qaranlıq aləmlər, eləcə də yaşadıkları coğrafiyanın formalaşması haqqında mifik təsəvvürlərinə bağlıdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan dastanları ilə anqlo-sakson epik poemalarının xüsusi adlar üzərindən müqayisəli təhlili müstəqil tədqiqat mövzusu kimi işlənmişdir. İki xalqın epik onomastikasının folklor semantikasının müqayisəli təhlili dünya epos yaradıcılığının xarakterik cəhətlərini aşkarlamağa imkan vermişdir.

Dissertasiya işində:

– İlk dəfə bir çox ingilis epik yaradıcılıq örnəkləri (“Beovulf”, “Kral Artur”, “Kral Horn”, “Brut”, “Vidsid” və s.), xüsusi adlar səviyyəsində və bu qədər əhatəli şəkildə Azərbaycan dastanları ilə müqayisədə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

– İlk dəfə Azərbaycan və ingilis dastanlarında antroponimlərin, onomastik məkanın, toponim və zoonimlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin elmi izahı verilmişdir;

– Tədqiqatda Azərbaycan və ingilis xalqlarının epik folklor mətnləri əsasında bu xalqların tarixi-mədəni ənənələrində advermənin tipologiyası müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır;

- İlk dəfə Azərbaycan eposunda ingilis dastanları ilə müqayisədə adın magik semantikasını diqqətə alınaraq, tədqiq olunmuşdur;
- Azərbaycan dastanları ilə anqlo-saks epik poemalarında qəhrəman adlarının semantikasını dastanın süjet xətlərindəki bənzərliklər ilə əlaqəli aydınlaşdırılmışdır;
- Dastanlarda bəzi qəhrəman adlarının invariant modelləri təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işində elmi araşdırma və ümumiləşdirmələr nəticəsində əldə edilən nəzəri müddəalar folklorşünaslıqda və germanistikada dastan mətnlərinin, xüsusən epos poetikasının bir sıra məsələlərinin tədqiqində istifadə oluna bilər. Dissertasiyada toxunulan məsələlər təkcə epik adların deyil, ümumilikdə Azərbaycan dastanlarının tipoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün əlavə imkanlar açır.

İşin aprobasiyası. Azərbaycan və ingilis dastanlarında adların folklor semantikasının öyrənilməsinə həsr olunmuş dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının 03 fevral 2017-ci il tarixli (protokol № 2) qərarı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatları Əlaqələndirmə Şurasının nəzdində Humanitar elmlər üzrə problem şurasının 23 may 2019-cu il tarixli iclasında (protokol № 5) qeydiyyatdan keçmişdir. İş AMEA-nın Folklor İnstitutunun Klassik folklor şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Onun əsas müddəa və nəticələri müəllifin elmi məqalələrində, eləcə də tezislərində və konfrans materiallarında əhatə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş (11100 şərti işarə), üç fəsil (I fəsil beş yarım fəsil 101000 şərti işarə, II fəsil iki yarım fəsil 36900 şərti işarə, III fəsil dörd yarım fəsil 54400 şərti işarə), nəticə (5600 şərti işarə) və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin həcmi, məntdəki boşluqlar və ədəbiyyat siyahısı nəzərə alınmadan, 210000 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, tədqiqat obyektı və predmeti, işin məqsədi, elmi metodları, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddələri, yenilikləri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, aprobeiasyası, yerinə yetirildiyi elmi müəssisə və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan və anqlo-sakson eposunda antroponimlərin folklor semantikasını**” adlı birinci fəslində adın funksiyası, hər iki xalqda advermə ənənələri, epik şəxs adlarının tematik qrupları, qəhrəman adları və onların folklor semantikasını araşdırılır. I fəslin “*Azərbaycan türklərində və anqlo-saksonlarda advermənin tipologiyası*” adlı ilk paraqrafında bildirilir ki, folklorlarda ad təkcə nominativ əhəmiyyət kəsb etmir, o, insanın mənşəyi, etnik-milliyi, dini, psixikası, görkəmi, xarakteri haqqında informasiya daşıya bilər. Adlar eləcə də ibtidai təfəkkür üçün bəlkə də birinci dərəcəli əhəmiyyətli sayılan magik funksiya yerinə yetirir. Uşağa Allah, tanrıça, mələk, peyğəmbər, imam, övliya, səhabə və digər dini müqəddəslərin adlarının verilməsi və ya müqəddəs adlarının orada bir komponent kimi iştirakı keçmişdə olduğu kimi indi də insanlarda adın qoruyucu funksiyasına inamla bağlıdır.

Adla bu adı daşıyan obyekt arasında eyniyyətin və ya daxili əlaqənin yaradılması, başqa sözlə advermə mifopoetik ənənədə advermələrə (mədəni qəhrəmanlara, peyğəmbərlərə, ağsaqqallara, tanrılara) şamil edilirdi. Dədə Qorquda aid mətnlərdə gördüyümüz kimi, adla adı daşıyan obyekt arasında daxili əlaqə, adla daşıyıcının funksional bağlantısı olmalı idi. Qədim german-skandinav eposlarının dilini tədqiq etmiş alimlərdən T.Toporovanın fikirlərinə görə, qədim german tayfalarında, o cümlədən anqlo-sakson tayfalarında sosial iyerarxiyanın yüksək pilləsində qərar tutmuş nümayəndələri əsasən iki tərkibli adlar daşıyırdılar və belə quruluşa malik adlar müxtəlif hind-Avropa xalqlarının dilində tipoloji olaraq oxşar, “hərbi demokratiya” deyilən mədəni-tarixi mərhələni əks etdirirdi.¹ Bu tendensiya sonralar ad-soyad formulunu ortaya çıxarmışdı. Anlo-sakson şəxs adlarının (o cümlədən

¹Топорова Т. Культура в зеркале языка: древнегерманские двучленные имена собственные. – Москва: “Языки русской культуры”, – 1996, с.3.

epik adların) tərkibində hərbi və sosial məzmun daşıyan komponentlərlə əlaqəli kəlmələri müəyyən tarixi kəsimdə xüsusi əhəmiyyət və anlam daşımışdı.

Oğuzlarda da nəslin, soyun, ata-baba adının insanın adı ilə yanaşı işlənməsi xüsusi statusdan və münasibətdən xəbər verirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bayındır xan öz şəxsi adı ilə deyil yalnız soy adı (Bayındır) ilə, Qazan xan isə öz adı ilə (Ulaş oğlu Qazan) bərabər soyadı ilə də (Salur Qazan) verilir. Oğuz eposunda Arşın oğlu Dirək, Qonur Qoca oğlu Sarı Çoban kimi adlar yaxın mənalı və ya eyni mövzulu adqoyma ənənəsindən də xəbər verir.

Ə.Quliyev “Dədə Qorqud”dakı adların tarixi-filoloji təhlilini verərkən qeyd edir ki, anrtoponimlərdə ata adından istifadə pədəşahlıq dövrü ilə əlaqədardır. Alim V.Nikonova istinadən göstərir ki, qədim dövrdə antropomorfik modeldə ata adlarından istifadə cəmiyyətdə şəxsin sosial statusunu göstərməyə xidmət etmişdir¹.

Azərbaycan və ingilis dastanlarında söz kökünün təkrarı ilə yaranan adlar adətən ata və oğul adlarında müşahidə olunur və burada müəyyən alleterasiya diqqət çəkir. Ümumiyyətlə təkrarlar və yaxın səsləşmə ilə yaranan adlar Azərbaycan və anqlo-sakson eposlarında çox tez-tez rastanılan haldır. Bu, bir tərəfdən yaxın qohumların adlandırılmasında müəyyən ənənədən xəbər verir, digər tərəfdən də eposun poetik dili ilə bağlı xarakterik təzahür kimi çıxış edir. Məsələn, “Dədə Qorqud”da: Bəybörə oğlu Beyrək, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Yalançı oğlu Yalincıq və s. “Beovulf” dastanında: Veostanın (Weohstan) oğlu Viqlaf (Wiglaf), Beanstanın oğlu Breka (Breca), Enmundun (Eanmund) qardaşı Edqils (Eadgils); Hrodqarın oğlu Hredrik (Hrethric), Siqmundun (Siqemund) oğlu Siqurd və s.

Paraqrafda göstərilir ki, türk xalqlarında, o sıradan azərbaycanlılarda advermədə qadağalar da var idi və bu hal zəif də olsa indi də davam edir. Belə “qadağan olunmuş” adlar sırasına ilk növbədə “lənətlənmiş”, böyük günah sahibi sayılan tarixi şəxslərin adları aid idi.

¹ Quliyev Ə. “Dədə Qorqud”dakı bəzi şəxs adlarının tarixi-filoloji təhlili // Epos və etnos. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 2015. – s.119; Никонова В.А. Имя и общество. – Москва: Наука, –1974, с. 20.

Hesab olunurdu ki, belə şəxsin adını daşımaq, mənfi insanın adını layiq olmadığı halda yaşatmaqdan başqa, həm də onun ruhuna söylənən lənətdən də “pay” almaq demək idi. Digər tərəfdən, təsəvvürlərə görə, qadağan adı daşıyan şəxs həmin adın günahkar daşıyıcısının həyatını da yaşaya bilərdi.

I fəslin *“Azərbaycan və anqlo-sakson eposunda qəhrəman adlarının folklor semantikasi”* adlı ikinci paraqrafında göstərilir ki, epik qəhrəmanın və ümumiyyətlə folklorda obrazın adı obrazın tipologiyası ilə sıx bağlıdır. Toplumun qəhrəmanlıq barədə təsəvvürlərini əks etdirən epos qəhrəmanının adı xalqların tarixində xüsusi mərhələ təşkil edən qəhrəmanlıq dövrü ilə əlaqəli semantikaya malikdir. R.Kamalin yazdığı kimi, *“ümumiyyətlə epik qəhrəmanın adı referentin sosial dəyərini bildirən keyfiyyəti ifadə edir”*¹. İstər türk, istər german xalqlarının tarixində hərbi-demokratiya dövrü yüzillikləri əhatə etdiyindən, bu xalqlarda epik qəhrəman adlarının hərblə bağlı semantikasi xüsusilə ön planda dayanır. Məsələn, əgər “Beovulf”a baxsaq, oradakı antroponimlərin ən azı yarısının obrazın qəhrəman xarakteri və sosial statusu ilə bağlı olduğunu görə bilərik.

Bununla belə, istər Azərbaycan (oğuz-türk), istər anqlo-saks epik adlarında magik semantikanı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Adın magik funksiyasına inam Azərbaycan (oğuz-türk) və ingilis (anglo-saks, eləcə də kelt) epik ənənəsində aydın nəzərə çarpır.

Oğuz eposunda estetik-mənəvi məzmunlu adlar da çoxdur, lakin bu tip adlar adətən qadın adlarıdır – Məhbub xanım, Nigar xanım, Əsli, Diləfruz, Gülzar, Güləndam və b. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Koroğlu”da, Azərbaycan məhəbbət dastanlarında qadınlar, aktiv və ya passiv olmalarına baxmayaraq, əksəriyyəti müsbət personajlardır. German xalqlarının qədim epik yaradıcılığındakı, o cümlədən anqlo-saks eposunda qadınlar bu baxımdan fərqlənirlər. Onların böyük qismi bu epik mətnlərdə cadugər, ərlərinə xəyanət edən, məkrli, intiqam almağa meyilli xarakterə sahibdirlər. Bu keyfiyyətlər anqlo-sakson eposunda ad səviyyəsində də təzahür edə bilir.

¹ Kamal R. “Kitabi-Dədə Qorqud”: nitq janrları və davranış poetikasi. – Bakı: Nurlan, –2013, s.83.

Azərbaycan folklorundakı xüsusi adlar içərisində sufi semantikalı şəxs adlarının mövcudluğu da burada xüsusi fərq yaradır. Təbii ki, Azərbaycan məhəbbət dastanlarında məzmun planında platonik eşq görünür. Amma sufi ideyanı bir çox səviyyələrdə, o cümlədən ad səviyyəsində müşahidə etmək olur.

I fəslin “*Mifoloji semantikasi heyvan kultu ilə bağlı antroponimlər*” adlı paraqrafında isə vurğulanır ki, Beovulf, Oğuz, Horn, Artur, Ser Qaveyn (keltcə “şahin” anlamı verir), Qorqud, Baybörə və s. kimi qədim epik qəhrəmanların heyvan anlamlı adlar daşması bu obrazların mifoloji mənşəyi və məlum dastanlarda daşdığı funksiya ilə sıx bağlıdır. Anqlo-sakson antroponimləri içərisində ən çox qarşılaşdığımız komponentlər sırasında zoonimlərlə əlaqəli -wulf “canavar, qurd”, -earn (eagle) “qartal” və -hund (dog) “it” komponentləri diqqət çəkir. German-skandinav mifologiyasında isə canavar, qartal, it, ayı müsbət anlamlı semantik mənə kəsb edirlər.

Azərbaycan eposlarında da heyvan kultları ilə əlaqəli adlar çoxdur. Məsələn, Qorqud, Baybörə adları qurd (“börü”), Oğuz adı isə öküz kultuna bağlanılır.

I fəslin “*Təbiət stixiyaları və kosmoloji inamlarla bağlı şəxs adları*” üçüncü bölümündə oğuz türklərinin eposunda təbiət obyektləri və stixiyaları ilə bağlı adların özünü bəzən aşkar göstərdiyi (Göy xan, Ay xan, Gün xan, Dağ xan, Dəniz xan və başqa) və bunun oğuzların mifoloji dünya modelinin struktur vahidləri kimi sakral mənə daşdıqlarından bəhs olunur. İngilis eposundakı Yaşıl Cəngavər (Green Knight), Robin Hud, Azərbaycan dastanlarında Koroğlu, Xızır kimi obrazların adı xalqın təbiətlə bağlı təsəvvürləri və inamları kontesktində şərh olunur. Belə nəticəyə gəlinir ki, dastanlarda bir-çox qəhrəmanların adlarının təbiət kultları ilə əlaqəsi bəzən aşkar ifadə olunduğu kimi, bəzən də onunla bağlı folklor süjetinin incələnməsində izahını tapa bilir.

I fəslin “*Ad-titullar və epitetlər*” adlı son paraqrafında Azərbaycan (oğuz) və anqlo-sakson eposlarında bir-çox adların metaforik anlam kəsb etdiyi və ya epitetlərdən ibarət olduğuna diqqət yönəldilir. Anqlo-sakson və Azərbaycan (oğuz) eposunda ağsaqqal, yaşlı insanlara münasibətdə işlədilən Qoca, igidlərə aid Dəli, Berserk, qadınlara aid

epitətlər təhlil olunur. Epitətlər bir-neçə qrupda ümumiləşdirilir. İngilis eposunda (“Beovulf”da) Kral Hrodqarın “leod gebyrgea” (“xalqın qoruyucusu”), “helm” (“qoruyucu”, “dəbilqə”), “eodor” (“hami”, “mühafiz”), “wigendra hleo” (“döyüşçülərin hamisi”), “folces hyrde” (“xalqın çobanı”), “eorla hleo” (“erllərin qoruyucusu”), “Dədə Qorqud” dastanlarında Qazan xanın “Qalın Oğuzun dövləti”, “miskinlərin umudu”, “igidlərin arxası”, “Qalın Oğuz arxası” kimi təyinləri sosial mahiyyətli epitet və təyinlərə aid edilir. Bildirilir ki, ingilis və Azərbaycan eposunda rəng epitetləri kimi “ağ” və “qara” xüsusi seçilir (“hvitarmr”(“ağ əlli”), “ağ birçəkli”, “ağ saqqallı” və s.). Qəhrəmanlara aid berserk, dəli, qoç kimi epitetlərin də folklor semantikasını araşdırılır. Bəzi dastanlarda epitetlərin əsas adla həmahəngliyi – alliterasiya yaratdığı göstərilir: Sarı Donlu Selcan xatun, Boyu Uzun Burla xatun, Dönəbilməz Dölək Uran, Bamsı Beyrək, Sufi Sandal Məlik, Dəli Domrul və s.¹

Dissertasiyanın II fəslə “**Azərbaycan və anqlo-sakson eposunda demonik obraz adlarının folklor semantikasını**” adlanır. Göstərilir ki, folklor mətnlərində demonik obrazlar çox hallarda ümumi adlar daşıyırlar. Bu cür ümumi adlardan (div, cin, ifritə, kuppəgirən qarı və s.) istifadə folklorlarda şər obrazının adının çəkilməsinə qoyulan qadağa, tabu ilə əlaqələndir. Belə düşünülürdü ki, şər qüvvənin adı ilə xatırlanması, çağırılması onun aktivləşdirir. Ümumiyyətlə hər hansı bir mifoloji və ya dini obrazın, hətta insanın adını çəkmək onunla mistik əlaqə qurulması demək idi. Azərbaycanlılar arasında adın haradasa çəkilməsi ilə bağlı “Adın çək, qulağını bur”, “Qulağın cingildədi” kimi ifadələr indi də qalmaqdadır. İngilis və Azərbaycan xalqlarının epik əsərlərində demonik varlıqlar mifologiyaya ilə bağlılığını aydın şəkildə qoruyur. Ağayar Şükürov alman-skandinav xalqlarının mifologiyasından bəhs edən əsərində german eposuna münasibətdə yazır ki, onların mifləri ilə

¹ Fəsilə əldə olunmuş elmi nəticələr barədə bax: Xudiyeva A.İ. Anqlo-saksonlarda və Azərbaycan türklərində advermə və antroponimlərin tipologiyası (epik mətnlər əsasında) // – Bakı: “Elmi iş” jur., – 2023, №5, – s. 73-80; Xudiyeva A.İ. İngilis və Azərbaycan dastanlarında qəhrəman adlarının folklor semantikasını, – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. № 5, – s. 37-48.

eposları arasında sərhədlər qeyri-müəyyəndir¹. Bu bağlılıq təkcə bəzi obrazların fiziki görkəmlərində, hərəkətlərində və s. ifadə olunmur, həm də ad səviyyəsində təzahür edə bilər.

II fəslin “*Qrendel və Təpəgöz adlarının folklor semantikasi*” adlı paraqrafında qeyd olunur ki, ingilis ədəbiyyatı nümunələri içərisində demonik obrazların daha aydın, ön planda olduğu epik nəğmə “Beovulf”dur. Bu dastandakı demonik obrazlar (Qrendel, Grendles modor, Əjdaha) həm təsviri-görünüş, həm də funksional baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı demonik obrazlara çox yaxındır. Aydınlaşdırılır ki, Qrendel, istərsə də Grendles modor obrazlarında anqlo-saksonların şər qüvvələr barədə təsəvvürləri xristian dünyagörüşündəki şər qüvvə (iblis, şeytan) ilə bağlı təsəvvürlər və dini rəvayətlərlə çulğalaşmışdır. Tək gözlü, tək ayaqlı, tək əlli, tək buynuzlu kimi keyfiyyətlər bir çox xalqların folklorunda şər obrazlara şamil edilir. Qrendel də təkəllidir: o, bir qolunu Beovulfla

ilk qarşılaşmada itirir. Təpəgözlə Qrendel müqayisə edilərkən onları yaxınlaşdıran digər bir cəhət kimi hər ikisinin gücünün ana xətti ilə gəlməsi müəyyən olunur. Yəni analarından keçən fəvqəl güc onları əzəmətli edir və həm də qoruyur. Bu, həmin obrazların mənşəyini matriarxat dövrünə bağlayır.

“Beovulf”da Qrendeli dünyaya gətirən, göl dibində yaşayan ifritə sadəcə “Grendles modor” (qədim ingiliscə “Qrendelin anası” deməkdir) adlanır. Amma “modor” kəlməsinin əski mənasının “ana” deyil, sadəcə “dişi cinsli məxluq” kimi izahı da vardır². Yəni eposdakı Grendles modor hansısa insanabənzər və ya insan tipli məxluq deyil, heyvan və ya daha fantastik bir obraz ola bilərdi. Grendles mōdor obrazının yer stixiyaları – bataqlıq, derya, torpaq və s. bağlılığını nəzərə alaraq, ehtimal etmək olar ki, o mifoloji göy-yer dixotomiyasında daha arxaik bir obrazla bağlıdır və bu obrazı tam olaraq nə insan, nə də heyvan kimi xarakterizə etmək doğru olmaz.

¹ Şükürov A. Mifologiya, 8-ci kitab. Alman-skandinav xalqlarının mifologiyası. – Bakı: Elm, – 1999, s.46.

² Alfano Ch. The Issue of Feminine Monstrosity: A Reevaluation of Grendel's Mother // – Los Angeles: A Journal of Medieval and Renaissance Studies, – 1992, vol. 23 (1), – pp. 3.

İngilis folklorunda Kormoran adlı div obrazı da vardır ki, Qrendel kimi dağın göbəyində bir mağarada yaşayır və ac qalanda suyun üstü ilə materikə doğru hərəkət edir. Ətrafdakı bütün şəhər və kəndlər qorxunc görkəmli Kormoranın qarşısında titrəyir. İngilis dilində “cormorant” qara pelikan, qutan, baklan quşu mənasını verir. Bu söz eyni zamanda “acgözlük” kimi məcazi məna daşıya bilir. Maraqlıdır ki, adın semantikasını onu insanları parçalayaraq udan Qrendel obrazı təkcə tipoloji deyil, genezis etibarilə də bağlayır. Qrendel adının qədim ingiliscədə “Grindan” sözünə bağlandığı və “to grid” (parçalamaq, üyütmək) felindən yarandığı barədə fikirləri¹ nəzərə alsaq, bu adların azmanlar haqqında qədim ingilislərin təsəvvürlərindəki eyni ideyanı ifadə etdiyini söyləyə bilərik.²

II fəslin “*Əjdaha/dragon və digər mifik obraz adları*” adlı paragrafında müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan və anqlo-sakson eposunda xaosu təmsil edən əjdaha obrazları olsa da, onlar xüsusi adlar daşımır. Belə dastanlarda əjdaha sözü özü xüsusiləşir və konkret obrazın adına çevrilir. “Beovulf”da Əjdaha (Dragon) xəzinə keşiyi çəkən mifik obraz kimi təqdim olunur. Əjdaha özlərinin olmadığı bu xəzinəni ələ keçirmək istəyən acgöz insanları cəzalandırır. Beovulf əjdahanı öldürə bilsə də, özü də aldığı yaralardan ölür.

Qrendellə döyüşdən fərqli olaraq, Əjdaha ilə döyüşdə Allahın qəhrəmanı xilas edən möcüzəsini görmürük. Baxmayaq ki, bu dastanda Qabil, Habil, Nuh, yer üzünü su basması əhvalatı ilə yanaşı, Beovulfun qəhrəmanlığı misalında Əjdahaya qalib gəlmiş Müqəddəs Georgi tipində xristian dini qəhrəmanının cizgilərinin mövcudluğunu E.Meletinski də qəbul edirdi³.

¹ Yorgensen P.A. The Two-Trolle Variant of the Bear’s son Folktale in Halfdanar saga Bronufotra and Grims saga lodinkinna // – Stockholm: ARV. Jurnal of Scandinavian folklore, 1975, vol. 31, – pp. 39.

² **Paragrafda gəlinən qəntlər barədə bax:** Xudiyeva A.İ. Anqlo-sakson və Azərbaycan eposunda demonik obraz adlarının folklor semantikasını: Qrendel və Təpəgöz // – Bakı: “Dədə Qorqud” jur., – 2019, №3, – s.38-44

³ Мелетинский Е.М. Англосаксонская эпическая поэзия // История всемирной литературы. В 8 томах, т. 2, – Москва: Наука – 1984, с. 479.

“Oğuz kağan” dastanında demonik (ola bilər əjdaha) obraz olan K1at da Qrendel kimi gecələr peyda olur ki, bu da obrazın şərlə, zülmətlə əlaqəsindən xəbər verir. Onun təkbuynuzlu təsəvvür olunması (Təpəgöz kimi bir gözlü və ya Qrendel kimi əlinin birini itirmiş) xtonik obraz olmasını ifadə edir. Epos onu həm də meşə (xaotik məkan) ilə bağlayır. F.Bayat kıat sözünü əski türkcə k1 “kik” (vəhşi heyvan) və “at” kəlmələrindən yaranmış mürəkkəb ad hesab edir və təkbuynuzlu ata bənzər mifik obraz sayır.¹

Adının mənasından və dastandakı funksiyasından belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu obraz vəhşi təbiəti təcəssüm etdirir və dastanda Oğuzun dünya nizamı yaratmasına qarşı durur.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan və anqlo-sakson eposunda silah, heyvan və məkan adlarının folklor-mifoloji semantikasi**” adlanan III fəslinin birinci paragrafında “*Azərbaycan və ingilis dastanlarında zoonimlər. Qəhrəman atının adı və digər heyvan adlarının folklor semantikasi*” tədqiq olunur. Bildirilir ki, Azərbaycan və ingilis eposunda əsas heyvan adları qəhrəmanların adı ilə bağlıdır. Azərbaycan və ingilis qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəman obrazını atsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Türk xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda atlara rənginə görə xüsusi adlar vermək ənənəsi vardı. Bu sadə bir hal kimi görünə də, əslində türk xalqları üçün rəngin magik mənası vardı və rəngin xüsusi ad səviyyəsində registasiyası mifologiyadan qaynaqlanan inam sisteminə bağlı idi. Məsələn, Nəbinin Boz atı, Qazan xanın Qonur atı, Bamsı Beyrəyin Boz atı, Koroğlunun Qıratı və b. Türk xalqlarında olduğu kimi, atların rənginin onların hansısa mistik xarakteri, fəvqəlgüclə bağlılığına işarə etməsinə qədim skandinav-german xalqları da inanırdılar. Güc tanrısı Maqninin atı Qulfaksi havada, yerdə və suda sürətli hərəkət edə bilən sehrli at idi. Onun adının “Qızıl yallı” olması yəqin ki Günəş kultu ilə bağlıdır. İngiliscədə at mənasında olan “horse” ilə sanskritcədə qızılı, parlaq anlamında olan “hari”, “hara”, şərq slavyanların Günəş tanrısı Xors anlayışları arasında semantik bağlılıq olduğu da düşünülür. Qulfaksi

¹ Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan dastanı”. – Bakı: Sabah, – 1993, s.143.

dördüyaqlı olmasına baxmayaraq, Qırat kimi o qədər sürətlidir ki, hətta Odinin səkkizayaqlı Sleypnir atı ilə yarışmağa belə çıxa bilər. “Səkkizayaqlı” ifadəsi bir çox xalqlarda yeraltı dünyanın varlıqlarına münasibətdə işlənir. Bu sözə Orxon-Yenisey yazılarında da rast gəlinir. Qədim türk şamanlarının atı səkkizayaqlı hesab olunurdu. Belə atlarla şamanlar yeraltı və yerüstü dünyalara səfər edə və təqibdən qurtula bilirdilər. Skandinavların “Kiçik Edda” eposunda da Heremod/Hermod Odinin ona verdiyi Sleypnir adlı atla ölümlər dünyası – Helə enir və öz qardaşı Baldri oradan xilas etməyə çalışır.

Azərbaycan eposunda anqlo-sakson dastanlarından fərqli olaraq ximera tipli obrazlar da yer alır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da belə obrazlar Keçi başlı Keçər aygır, Toğlu bağlı Toru aygır adlanır. Bu, qədim Orta Asiya və Altay tayfalarının inam sistemi və mifologiyası ilə bağlı obrazların zəif qalıntıları ola bilər.

III fəslin “*Silah adları (qılınc adları)*” adlı ikinci paraqrafında dastanlarda qılıncın adı silahdan çox cəngavərin yoldaşı, bədənin ayrılmaz bir üzvü, onun mövcudluğunun, təhlükəsizliyinin, qələbəsinin və hakimiyyətinin rəmzi olduğu bildirilir. Azərbaycan və ingilis dastanlarında qılınc hörmətlə yanaşılır, ona “Zülfüqar” (Məhəmməd peyğəmbərin Əliyə verdiyi qılınc), “Misri qılınc” (“Koroğlu”) “Ekskalibur” (ing. Excalibur, Kral Arturun qılıncı), “Durendal” (Karlın Rolanda verdiyi qılınc, “Roland haqqında nəğmə”), “Joyeuse” və ya “Joyeus” (Çarleməndin qılıncı) kimi adlar verilir, bahalı daş-qaşla bəzədilir. İngilis folklorunda ən məşhur qılınc – Kral Arturun qılıncı Ekskalibur (ing. Excalibur) adlanır. Bu ad Uels mənşəli “Caledfwich” sözünün təhrif olmuş forması sayılır və “döyüşdə parçalayan” (qədim uelscə caled – “döyüş”, bwich – “parçalamaq”, “ayırmaq”, “bölmək” deməkdir) mənasını verir¹. Ekskalibur su ilahəsinə məxsusdur və göldə, suların dibində gizlədilmişdir. Sehrbaz Merlin onu ələ keçirib Artura gətirir. Arturun qılıncı Ekskalibur otuz məşəlin işığından daha artıq parlaqdır, heç bir qalxan, dəbilqə ondan insanı qoruya bilməz. Qeyri-adi parlaqlıq silahın magik xarakterindən xəbər verən elementdir.

¹ Bromwich R., Simon-Evans D. Culhwich and Olwen. An Edition and Study of the Oldest Arthurian Tale. – Cardiff: University of Wales Press, – 1992, pp.64-65.

Koroğlunun Misri qılıncı da işiqlə, odla bağlanılır. Bu qılıncın arxaik semantikasının qədim Şərqdə çox geniş yayılmış Günəş tanrısı Mitra ilə əlaqələnməsi onu həyat və törənişlə bağlasa da, qeyd etməliyik ki, epik planda bu qılınc İslam dini dəyərləri uğrunda çalınan qılıncdır. Eyni şəkildə ingilis eposunun qəhrəmanı Beovulfun qılıncı da xristianlığın düşmənlərinə, şərə, İblisə qarşı çalınan qılıncdır. Azərbaycan və digər bir sıra xalqların folklorunda olduğu kimi, qılıncın su, yağış, bərəkətlə bağlılığı “Beovulf” eposunda da ortaya çıxır. Beovulf dərya dibində yaşayan ifritəni – Qrendelin anasını məhz su dibindən tapdığı qədim qılıncı öldürə bilir.

Paraqrafda belə nəticəyə gəlinir ki, oğuzlar və germanlar, o cümlədən anqlo-saksonlar qılıncı müəyyən animistik xarakterli cizgilər şamil etməklə yanaşı, onu tanrılar aləmi, sakral aləmlə əlaqələndirirdilər. Bir çox Azərbaycan və ingilis dastanlarının qəhrəmanlarının qılıncı tanrılarının və ya müqəddəslərin möcüzəvi yolla onlara çatmış qılıncı idi. İngilis və Azərbaycan epik qılınc adları da bu inamların izlərini böyük ölçüdə özündə əks etdirir¹.

III fəslin „*Oğuzlarda və anqlo-sakslarda kosmos və insanlar dünyasının adı*“ paraqrafında bildirilir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Ala dağ və ya digər epik folklor örnəklərimizdə Qaf dağı dünya dağı modelinə uyğun gəlir. Ala dağ adından göründüyü kimi iki aləmi – qaranlıq və işıqlı dünyanı birləşdirən aləmdir və güman ki, Oğuz elinin mərkəzində qərar tutmuşdur. Bayandır xan Qalın Oğuzun xanı kimi İç Oğuzla Dış Oğuzu birləşdirən bu dağda oturur. Ümumiyyətlə biz dastanda görürük ki, bütün Oğuz cəmiyyətinin təmsilçiləri toplanan “yığnaqlar” Ala dağda keçirilir. Bu bir daha göstərir ki, Ala dağ aşağısını, yuxarını, solu, sağı və tərbi ki, sosial statusunda bu tərəf kateqoriyalarını (Bozoklar sağda, Üçoklar solda, böyükələr (və ya ağsaqqallar) yuxarıda, kiçiklər və ya gənclər aşağıda) təmsil edən sosial kəsimləri birləşdirən məkandır.

¹ **Bax:** Xudiyeva A.İ. Azərbaycan və ingilis epik ənənəsindəki silah (qılınc) adlarının mifoloji və folklor semantikasi // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2021. № 1, – s. 110-118.

Qaf dağı obraz kimi yəqin ki, folklorumuza Yaxın Şərqlə xalqları ilə mədəni təsirlənmələr sayəsində sonralar daxil olmuş və oğuzların təsəvvüründə tədricən əski Dünya dağına əvəz etmişdir.

Qədim german eposunda insanlar aləminin mərkəzi Midqard (“orta malikanə”) adlanır. O dörd bir yandan təhlükələrlə dolu dünya – Utqard (yəni “malikanədən kənarında olan”) ilə əhatə olunub. Anqlo-sakson eposunda da bu ənənənin davam etdiyini görürük. Burada insanlar aləmi “orta dünya” adlanır. Üçqatlı dünya ağacı modelindən baxsaq “Beovulf”da yuxarı dünya – tanrılar dünyası haqqında danışılmaması diqqət çəkir. Qəhrəmanın fəaliyyəti orta və aşağı dünyanın həddlərini aşmır.

Azərbaycan folklor mətnlərini incələsək, deyə bilərik ki, orada qəhrəmanın rastlaşdığı dağlar göylə, düzənliklər, çöllər yerüstü aləmlə, deryalar, dərələr, dərinliklər aşağı dünya – yeraltı aləmlə assosiasiya edilir.

Müəyyənləşdirilir ki, toponimlər etnosun dünya haqqında təsəvvürləri və milli mentaliteti ilə bağlı olduqlarından dastanların süjet xəttində özünəməxsus tarixi-mədəni fon yaradırlar. Epik mətnlərdə toponimlər bir tərəfdən real siyasi və ya coğrafi məlumat daşımaqla etnosun tarixi lokalizasiyası, təsərrüfat həyatı, mədəni və iqtisadi-ticari əlaqələri haqqında təsəvvür formalaşdırma bilirdi, digər tərəfdən xalqın dünyanın quruluşu, xeyir və şər, dost və düşmən mövqeyinə baxışı, insan və təbiət münasibətlərində önəmsədiyi cəhətlər barədə informasiya verir. “Beovulf” dastanında Kral Hrodqarın sarayı Heorotun “Erkək maral” anlamı verməsi və “maral buyuzları ilə bəzədilmiş” olması, oranın çox qədim kultlarla və rituallarla bağlı məkan olmasına işarə edir. Maralın dünyanın quruluşu barədə qədim ingilislərin təsəvvürlərdə orta dünyanı təmsil etməsi Heorotun kosmik məstəbda dünyanın ortası kimi anlanılmasını ifadə edir.

Azərbaycan eposunda da qəhrəmanın yurdu – eli Günortacda, Ala dağda (“Kitabi-Dədə Qorqud”), karvan yollarının kəsişdiyi yerdə, iki səltənətin ortasında – Çənlibəldə (“Koroğlu”) yerləşir. Təbii ki, bu adlar xalqların dünya haqqında təsəvvürlərinə, dünya modelinə bağlıdır. Bu modelə görə hər xalq öz yurdunu dünyanın ortası kimi qavramışdır.

III fəslin „Azərbaycan dastanları və ingilis epik nəğmələrində “sakral məkan” adlarının tipologiyası” adlı dördüncü paraqrafında dastanlarda insanların xoşbəxt olduğu və ya müqəddəs saydıqları məkanların adları tədqiq edilmişdir. Göstərilmişdir ki, meşələr, türk xalqlarından fərqli olaraq qədim germanlar üçün xüsusi anlam daşımışdır. Qədim ingilis dilində “meşə”, “ağac” bildirən wudu sözü canlılar kateqoriyasına, kişi cinsinə aiddir. Qədim germanlar belə hesab edirdilər ki, tanrılar onları ağacdan yaratmışdır. Kelt və german tayfalarının min illər meşəlik ərazilərdə yaşadıklarını nəzərə alsaq, onların meşə ilə, ağaclarla bağlı daha zəngin, rəngarəng təsəvvürlərə sahib olduğunun təbii səbəblərini anlaya bilərik.

Azərbaycan folklorunda xüsusən nağıllarımızda meşə, adətən, qaranlıq məkandır. Lakin bununla yanaşı, Azərbaycan folklorunda ağaclıq anlamında olsa da, qaranlıq meşəyə müxalif olan, ona qarşı dayanan əlvan, gül-çiçəkli bağ vardır. Azərbaycan epik mətnlərində əgər meşələr adətən insanları ayıran, təhlükələrlə üz-üzə qoyan xaoslu məkandırsa, bağ əksinə insanların, dastanlarda adətən sevgililərin görüşdüyü, qəhrəmana buta verilən, övliyaların zühur etdiyi sakral məkandır.

Meşə ingilislərin təsəvvüründə həm də azadlığı təcəssüm etdirən bir məkandır. Bu məkanda varlı-kasıb, ağa-nökər və sair sosial ziddiyyət kateqoriyaları mövcud deyildir. Bu baxımdan Robin Hudla bağlı Şervud meşəsi ən bariz nümunədir. Şervud tipli məkan ingilislər üçün əcdadların “xoşbəxt yaşadığı” zamanların və məkanların xəyali proyeksiyasıdır.

Oxşar şəkildə Çənlibel də azərbaycanlılar üçün əcdadlarının “azad həyat sürdüyü”, heç kimə baş əymədiyi zamanlardakı məkan modelidir. Cənlibel “Koroğlu”nun Anadolu variantlarında, eləcə də Cənubi Azərbaycan variantların “Camlıbel”, “Şəmli-bel” şəklindədir və “şam ağacları ilə örtülü dağ belı” kimi başa düşülür. Şam ağacı isə bir sıra türk xalqlarında həyat ağacı ilə assosiasiya olunurdu. Şervud, Şamlıbel (Çəmli-bel, Çənlibel) tipli cənnətəbənzər məkanlar sırasına Azərbaycan dastanlarındakı Əlvan dağı da aid etmək olar. “Məhəmməd və Güləndam” dastanındakı Əlvan/Əlvan dağı Qazlıq və Çənlibel kimi sakral məkandır. Bu dağın “uca”, “hər zaman gül-çiçəklə

örtülü”, “qışı, yayı olmayan” məkan olması bunu subut edir¹. Dağın “Əlvən/Əlvan” adlanması məkanın daşdığı funksiyayı adekvat əks etdirir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatda əldə olunan elmi qənaətlər, mülahizə və fikirlər ümumiləşdirilir. Bildirilir ki, ingilislərlə müqayisədə Azərbaycan epik folkloru həm həcm, həm janr baxımından daha genişdir. İngilis xalq qəhrəmanlıq nəğmələri, dastanları daha erkən “kitablaşmış”, bu prosesdə dastanların şifahi ənənədə mövcud, arxaik ünsürləri böyük ölçüdə redaktə olunmuşdur. Orta əsrlərin sonlarına doğru Qərbi Avropada peşəkar dastan söyləyicilərinin sıradan çıxması da epik yaradıcılığa mənfi təsir göstərmişdir. Türk epik ənənəsindən qaynaqlanan Azərbaycan dastan yaradıcılığı isə aşıq sənətinin dövrümüzədək yaşaması səbəbindən daha uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf prosesində Azərbaycan xalq epikası mövzu, janr, ideya, süjet, motiv, obraz, poetik ifadə vasitələri baxımından daim genişlənmiş və zənginləşmişdir. Bu səbəbdən Azərbaycan dastan yaradıcılığının onomastik leksikası da zənginləşmiş və bu özünü antroponimika və toponimikada daha qabarıq biruzə vermişdir.

Adlar xalqın düşüncə tipini, əlaqədə olduğu mühiti, hiss və duyğularını, dini və milli dəyərlər sistemini və s. özündə əks etdirir. Dissertasiyada tədqiq olunan epik adlar kiçik mətn olaraq xüsusi mədəniyyət kodudur və bu kodlar adın aid olduğu mədəniyyətin dərkində önəmli rola malik ola bilər. Eynilə Oğuz, Qorqud, Beovulf, Koroğlu, Horn, Artur, Bamsı Beyrək, Qrenvifar, Dəmirçiöglu, Tapdıq və başqa tədqiqat obyektı olan epik obraz adları obrazın bir və ya bir neçə funksional-semantik layını işarə edə bilər. Orta əsrlərdə formalaşmış Azərbaycan və ingilis (anqlo-sakson) dastanlarındakı epik şəxs adlarının böyük qisminin semantik strukturunu mifoloji, tarixi-mədəni, dini, hərbi-siyasi və s. komponentlər təşkil edir.

Biz görürük ki, böyük ölçüdə klassik folklor qəhrəmanlarının, qədim obrazların adı bu obrazın tipologiyası ilə sıx bağlı olur. Türk və german xalqlarının hərbi-demokratiya dövrü bir-neçə yüzillikləri əhatə etdiyindən və tarix səhnəsində öz cahanşümullüğü ilə seçildiyindən bu

¹ Azərbaycan dastanları: [5 cildə] / – Bakı: Çıraq, – c. 2. II nəşri. –2005, s.324.

xalqlarda antroponimlər, o cümlədən epik mətnlərdə qarşımıza çıxan qəhrəman adlarının hərblə bağlı semantikasi xüsusilə ön plandadır.

Tədqiq etdiyimiz Azərbaycan (oğuz) və ingilis (anqlo-sakson) dastanlarında bir-çox adların metaforik anlam kəsb etdiyini və ya epitetlərdən ibarət olduğunu da müşahidə edirik. Epos antroponimikasında ləqəb, titul və epitetlər adla birlikdə xüsusi ad-sistem yaradır.

Tədqiqat göstərir ki, mifoloji obrazların folklor obrazlarına transformasiyası çox zaman eposdakı xüsusi adlarda izlərini qoruyub saxlaya bilər. Epik məkan anlayışları isə həm anqlo-saksonlarda, həm oğuzlarda kosmik nizamı ifadə edir və öz kökləri etibarilə mifoloji görüşlərlə bağlanır. Bu mifoloji təsəvvürlər qəhrəmanın elinin, obasının, yurdunun, məskənin adında bu və ya digər şəkildə özünü qoruyub saxlaya bilər.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan və ingilis epik şəxs adlarının bir qismi də heyvan kultlarına bağlıdır (məsələn, Qorqud, Baybörə, Oğuz, Horn, Artur və b.), lakin bu adların bəzisi artıq orta əsrlərdə təktanrılı dinlərin (islam və xristianlığın) qəbul edilməsi ilə dini “izah” qazanmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəə və nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və ingilis dastanlarında hökmdar adlarının folklor semantikasi: Oğuz və Horn // “Folklor və dövlətçilik” mövzusunda III respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2018, – s. 40-46.

2. Anqlo-sakson və Azərbaycan eposunda demonik obraz adlarının folklor semantikasi: Qrendel və Təpəgöz // – Bakı: “Dədə Qorqud” jur., – 2019, №3, – s.38-44

3. Azərbaycan və ingilis eposunda təbiət mövzulu şəxs adlarının mifoloji semantikasi // – Bakı: “Dədə Qorqud” jur., – 2020, №4, – s. 117-122.

4. Azərbaycan və ingilis epik ənənəsindəki silah (qılınc) adlarının mifoloji və folklor semantikasi // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2021. № 1, – s. 110-118.

5. Тематика и семантические особенности антропонимов в Азербайджанском эпическом фольклоре // – Path of Science, – 2023, №5, – с. 1014-1021.

6. İngilis və Azərbaycan dastanlarında qəhrəman adlarının folklor semantikasi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023, № 5, – s. 37-48.

7. Anqlo-saksonlarda və Azərbaycan türklərində advermə və antroponimlərin tipologiyası (epik mətnlər əsasında) // – Bakı: “Elmi iş” jur., – 2023, №5, – s. 73-80.

8. Semantics of the epithet "Deli " in azerbaijani and english epics // Biltek - VIII International Symposium on current developments in science, technology and social sciences. Oktyabr 24-26 – 2023. – s. 234-236

9. Azərbaycan dastanlarında antroponimlərin mövzu dairəsi və folklor semantikasi // – Bakı: “Elmi iş” jur., – 2023, №10, – s. 100-106.

10. Zoonimlərin semantik mənası türk xalqlarının mədəniyyətinin əsası kimi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2024, № 1, – s. 236-242.

11. Folklore semantics of place names in the anglo-saxon and Azerbaijani epic // Uluslararası Afrika Modern Bilimsel Araştırmalar Kongresi bildiri. May 15-16 - 2024, - s.108-115

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 noyabr 2024-cü il tarixində saat 16:00-da AMEA Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED.1.27 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı, İçərişəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiyanın və avtoreferatın elektron versiyaları AR Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının (aak.gov.az) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytlarında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 oktyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:16.10.2024
Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}
Həcm: 35233 işarə
Tiraj: 100